

РАДОСЛАВ РОТКОВИЋ

НЕОБЈАВЉЕНА ЉУБИШИНА ПИСМА

У току рада на критичком издању сабраних дјела Ст. М. Љубише укупно је евидентирано 91 његово писмо, од којих су објављена свега 42. Ни један ни други број не може да нас задовољи. „Дела знаменитих писаца“, истиче С. Пецињачки, „обично допуњују њихове личне, приватне забелешке, писма, дневници и други списи од значаја за боље разумевање прилика у којима су настали, поготово ако су се њихови аутори бавили и политиком, као рецимо наш Стјепан Митров Љубиша. Међутим, о Љубишиној преписци се ни сад не зна све. Да ли то значи да је више нема? Свакако не“.¹ И други који су објављивали понеко Љубишино писмо истицали су значај извора ове врсте, али је већ Б. Керблер (Körbler) 1924. нагласио да је писама сачувано мало, „или их је, досада бар, мало познато“.² Наводећи ове Керблерове ријечи, М. Лесковац напомиње да ни Керблер није објавио четрдесет Љубишиних писама Илији Рачети, материјал „важан не толико за Љубишу књижевника, колико за Љубишу пословног човјека и политичара“.³ Зато је Лесковац у два маха објављивао Љубишина писма и документе. Што се тиче докумената, он признаје да су већ објављени у далматинским листовима „али су, у исти мах, сви ти документи, могло би се слободно рећи, и скоро потпуно непознати, јер, иако несумњиво важни, до сада нису никако узимани у обзир приликом приказа и оцене рада Љубишина, нарочито пак његова рада као политичара; биће да најпре стога што су листови у којима су ови документи првобитно штампани веома ретки (са изузетком, ваљда, *Српског листа*; а комплет *Земљака* изгледа да у нашој земљи и не постоји“.⁴

¹ Писмо Стј. М. Љубише администратору Арсенију Стојковићу. Прилози за КЛИФ, 1—2, 1974, 73.

² *Stefan Mitrov Ljubiša i njegova okolina*. Rad JAZU, 229, 104.

³ *Четири нештампана писма Стјепана Митрова Љубише*. Прилози за КЛИФ, 1, 1936, 110.

⁴ *Документи о Стјепану Митрову Љубиши*. Зборник МС за књижевност и језик, XVII, 1, 1969, 146.

Колико су непознати прилози објављени у *Земљаку* (којега заиста нема нигдје у нашој земљи комплетираног), показује баш Керблеров примјер. Он је користио Љубишина писма Рачети, али их није могао објавити нити цитирати јер нијесу откупљена. Саво Рачета, који је нудио ова писма, и Академија, нијесу се споразумјели око цијене. Да би боље разумио поменута писма, Керблер је прелиставао задарски *Il Nazionale* с Прилогом *Народном листу*. Од 1872. до Љубишине смрти овај народњачки лист, под превеликом и каткад одлучујућим утицајем клерикалца Павлиновића, стално је нападао Љубишу. Добронамјерни Керблер није све то примао здраво за готово али није налазио противаргументе објављене у *Земљаку*, јер уопште није читао Љубишин лист. Тако је његова документарна студија ипак озбиљно окрњена. На примјер, Керблер налази у *Народном листу* напад неког анонимног Ришњанина (?), потписаног иницијалима Р. Б., који, кроз уста једног Кривошијанина, тврди да је Љубиша „свагда радио за себе и за напунити своју торбу“ а на измишљени одговор Љубише да је вазда за њих „работао“, „Кривошијанин“ каже да то није тако „него је све друговачије“. Прије, кад би убио вука, ћесар би му дао 15 фјорина награде а откад је Љубиша тамо „код нас сиромаша и невољника нестане тога. Рећи ћеш: „То су маленкости!“ Истина је, ма да питамо паметније од мене, казали би ми за доста више ствари пуну врећу. — Ти у Рисан до нас доћеш, кад ти је потреба од нас, а када ти није од нас никакве нужде, ти за нас ни у бендект“. „Нејасан је и, свакако, сићушан тај нападај на Љубишу“, пише Керблер,⁵ али и не поставља питање како су на то реаговали у *Земљаку* и да ли су се Кривошијани, оvdје апострофирани, сами јавили неким писмом. Чланак у *Народном листу* објављен је 8. IV 1874. а *Земљак* доноси реаговање Кривошијана 24. IV 1874. С обзиром на чињеницу да комплета *Земљака* нигдје у нас нема а да то писмо није ни објавио ни коментарисао нико од 1874. године, ми га доносимо у напомени.⁶

Само таквим сучељавањем јавне и приватне дјелатности, познатог и непознатог, књижевног и политичког, може се доћи до праведније оцјене укупне Љубишине дјелатности, која се не може строго дијелити на књижевну и политичку. Многи његови говори у парламенту су узорни говорничке вјештине, значајни за анализу стилских фигура у његовој прози. Нека Причања Вука Дојчевића непосредно се односе на збивања седамдесетих година прошлог вијека, иако су, формално, временски омеђена животом приповједача, преминулог 1495. године. Морнари на „млетачкој“ лађи расправљају о Вуковим издањима народних пјесама, о ставовима Старчевића, Кватерника и истога Вука о националном питању, иако о свему томе није могло да се прича у XV вијеку. То је намјерни езоповски језик а не немар-

⁵ *Körbler*, nav. djelo, 145.

⁶ Митар је овај апел потписао на првој књизи *Списа* „у Биограду 23. III 1888“.

ност и анахронизам. Ако се проза издвоји из укупне Љубишине дјелатности, онда се губи веза те прозе и стварности. А ту везу добро успостављају писма, говори, чланци и други документи.

А сада да се вратимо на писма.

Први који је схватио њихов значај и намјеравао да их објави, био је Љубишин син Митар. У првој књизи Списа он штампа овај оглас: „Молим све пријатеље и познанике покојног ми оца, који су с њиме у пријеписци били, да буду тако добри па да ми пошаљу, ако имају његових писама, јер сам наумио издати и његова писма“.⁷ Нажалост, ова се Митрова иницијатива није остварила, јер није имао средстава да заврши поменуто издање очевих цјелокупних дјела (Списи). Но, логично је претпоставити, да су се многи одазвали његовој молби и да је код њега остало више писама него што их ми данас укупно знамо. Како се Митар из Београда преселио у Беч и тамо умро 1900. године, оставивши жену и петоро дјеце без средстава, пријатељи његовог оца пронашли су јој запослење на некој трафици. Гдје је био тај стан и ко је од петоро дјеце или његових унука још жив, не знамо. Оваква истраживања код нас су потпуно запостављена, па се ни у току рада на критичком издању још није предузело ништа да се испитају неке могуће адресе у Бечу, гдје би се могла наћи и ова и друга Љубишина рукописна оставштина. Суд који је вршио вентилацију Љубишине оставштине у његовом последњем стану у Доброти 13. II 1879. није нашао ни књиге ни рукописе.⁷ Тако се данас не зна ни о Историји Црне Горе коју је Љубиша написао (у питању је радни наслов јер Љ. Јовановић наводи да су то Записници о Црној Гори⁸) ништа више од онога што је саопштио Виловски.⁹ Када знамо да се само у једном приватном архиву (Сава Љубише) нашло 39 Љубишиних писама Илији Рачети, можемо замислити колико Љубишиних писама лежи у другим скривеним изворима, чак и ако претпоставимо да су многа писма неповратно изгубљена односно уништена.¹⁰

Нека су Љубишина писма објављена још за његова живота. То су била писма уредницима листова. У првом, уреднику новосадског *Напредка* 11. II 1864, објашњава како је, болестан, потписао један предлог за увршење у дневни ред Царевинског вијећа, јер му је

⁷ С. Мијушковић, *Вентилација Љубишине оставштине код Которског суда*, Стефан Митров Љубиша, зборник радова, ЦАНУ, Титоград 1976, 167—170.

⁸ *Живот Стјепана Митрова Љубише*. Предговор *Причањима Вука Дојчевића*, СКЗ, Београд 1903.

⁹ *Стјепан Митров Љубиша*, II издање, Котор 1908, 85—95. Виловски каже да је Љубиша писао ту *Историју* „на основу народне традиције у Црној Гори и на основу података, што их је он сам прикупио још од своје ране младости“ (Исто, 90), истичући да је у њој главно борба племена и великаша.

¹⁰ Ова су писма сада у посједу Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић“ у Београду. Сигнатуре су наведене уз поједина писма.

погрешно био протумачен, а он није никада научио њемачки.¹¹ У другоме, уреднику *Nazionale*, 24. VI 1866, исправља превод прогласа бирачима.¹² У трећему (*Застава*, 29. IX 1868) одговара јавно владици Кнежевићу да не може доћи код њега на састанак ради изглађивања спорова.¹³ Априла 1869. исправља у *Народном листу* веће погрешке у првом издању приповијести Шћепан Мали.¹⁴ Маја исте године, у виду писма уреднику, одговара на Позоров чланак о хрватској омладини.¹⁵ Касније, када су почели да га нападају, прво због гласања за изборни закон 1872, он се, у виду писма уреднику, брани и то је полемички чланак, као они у *Народном листу* 24. IV 1872. о „изборима за невољу“, или у *Земљаку* 25. III 1874. и 29. III 1876. о раду „паторице“ о далматинској жељезници.¹⁶

Када се евидентирана Љубишина писма среде по годинама, види се да из 7 година имамо само по 1 писмо; да их је сачувано нешто више из 1868 (11), 1872 (12), 1873 (8), 1874 (10), 1877 (8), а да, примјера ради, не знамо ни за једно његово писмо између 1840. када се само потписује на молби школским властима до 1849. када моли рођака Василија (Висариона) Љубићу да се врати из Цариграда, или између 1849. и 1861. Из 1875. немамо још увијек ни једно писмо! А све је то заједно тек мали дио онога што је он, *volens nolens*, морао да пише, било да одговара на разне молбе земљака, било да сâм нешто тражи.

Виловски, у том погледу, даје наизглед противурјечне податке. На једном мјесту тврди да „није радо писао писма и није много писао“, али да је „у одговарању на писма био брз и тачан“.¹⁷ На другом, да је Љубиша примао велики број писама из Далмације и Боке и да је на сва писма „одмах после доручка“ стрпљиво одговарао.¹⁸ Истина, он сâм у писму Богишићу из Задра 17. II 1870. каже да му је драго што има „ваљана замјеника у Клаића којему је драго писати“,¹⁹ али истину треба тражити у броју писама која је морао да напише, а таквих је свакако неколико стотина.

¹¹ О томе је Љубиша писао уреднику новосадског „Напетка“ 1864. и чешком пријатељу Вацлаву Зеленију. Види: Н. Стипчевић, *Љубишина писма Вацлаву Зеленију*. ЗМС, 1975.

¹² Körbler, *nav. djelo*, 114. Према Љубиши, у преводу његовог прогласа на талијански ублажени су изрази о клеветатама против њега 1864.

¹³ Оригинал писма у задарском архиву (ХАЗД СПЕ, св. 96, бр. 1759). Наслов чланка у Застави: *Одговор епископу Кнежевићу на његово писмо управљено на православне општине задарске и бокешке*. Писмо је у ствари образложење сукоба са Кнежевићем.

¹⁴ *Narodni list*, br. 34. od 26. IV 1869.

¹⁵ *Narodni list* br. 44. od 15. V 1869.

¹⁶ Дио ових текстова објавио је Лесковац у чланку *Документи...* Види нап. 4.

¹⁷ Виловски, *Моје успомене*, Сремски Карловци 1907, 294.

¹⁸ Цитирано према првом издању *Стјепан Митров Љубиша*, Сремски Карловци 1906, 46.

¹⁹ Вукмировић В. М., *Осам необјављених писама С. М. Љубише*. Прилози за КЈИФ 3—4, 1967.

Објављивање Љубишиних писама започео је Лазо Томановић 1923.²⁰ Чудно је што се код Томановића нашло само једно писмо, мада то донекле објашњава разлика у њиховим политичким ставовима. Штампачући поново 1926. ово писмо, Томановић пише да је као члан Уједињене омладине српске тако далеко стајао од Љубише, да је с њим, једном, „пугујући на параброду из Трста, десет дана са осталим путницима заједно“ каракнину издржао а да се нијесу приближили један другоме. Томановић је тек био прешао тридесету, кад су у Далматинском сабору гласали против Љубишина избора. Будући да су бирани истовремено и на исти начин, поништење једног од ових избора није се могло правдати ничим. Томановић је, каже у коментару, предлагао да се поништи његов избор а потврди Љубишин. И иначе је поништење избора увреда за бираче у Боки. „Пошто је ипак предлог био усвојен (да се Љубиши одузме мандат — н. н.), последије сједнице на мене су били напали неки посланици, да сам ја крив, што су учинили, јер да сам дошао у клуб саборске већине, и казао оно што сам у Сабору рекао, да Сабор не шћаше Љубишин избор поништити. Ја сам им одговорио“, тврди Томановић, „да није сам хтио под папучом Павлиновићевом бити“.²¹ У писму од 26. VIII 1877. Љубиша се обраћа Томановићу с обавјештењем да је морао да одсутане од отварања биљежничког мјеста у Котору па га моли да он преузме ту канцеларију, „највише да се не довуче још који стран чоек“. Томановић се распитао за приходе и увидио да не би могао покривати трошкове у Котору па је и он одустао. Из овога се види каква је невоља нагомила Љубишу да помишља на такво мјесто.

Марин Павлиновић је 1930. објавио шест непознатих Љубишиних писама Миховилу Павлиновићу. Ова су писма ушла у обимније и критички приређено издање Кореспонденције Павлиновића 1962. године.²²

1931. објавио је А. Ивић Љубишино писмо Никанору Грујићу о оснивању бококоторске епархије. 1974. објавио је Срета Пецињачки Љубишино писмо Арсенију Стојковићу, које се односи на исто питање.²³ Љубиша је настојао да се православна црква у Боки приближи Цетињу, и због тога што је далматински владика Кнежевић пришао аутономашима (проталијански настројеној странци) и због тога што је Бока и раније била под јурисдикцијом цетињских владика. Предлагао је Стојковићу и лично за епископа бококоторског — слога рођака Висариона Љубишу, који је, по Стефановом савјету, задржао аустријски пасош, како би могао да конкурише за ово мјесто. И иначе је Висарион „постриженик манастира Прасквице“, вели

²⁰ *Годишњица Николе Чупића* 1923, XXXV, 224—225. Исто у *Новом животу*, XXVII, бр. 1, 1926, 6.

²¹ Исто мјесто.

²² *Fragmenti iz preporoda u Dalmaciji. (Uz šest do sada neobjavljenih pisama Stj. Ljubiše — Pavlinoviću.)* Misao, knj. 32, sveska 5—6, 1930.

²³ Пецињачки, види нап. 1. Ивић Алекса, *Архивска грађа о српским и хрватским књижевницима и културним радницима*, II, Београд 1931, 314—316.

Стефан. „Калуђери су уопће републиканци пак иду ће цркви треба. И покојни епископ Јовановић дошао је у Хрвацку из Београда“. Оба ова писма из 1870. и 1871. остала су, изгледа, без одговора. Бококо-торска епархија је основана. С тиме се морао сложити и Кнежевић али је, ради сузбијања дјелатности ове епархије према Црној Гори и Србији, везана за Буковину! А за епископа је постављен Герасим Петрановић, „чије заслуге за Боку не беху мале“, истиче С. Пецињачки.

Године 1936. појавила су се у Прилозима за књижевност, језик, историју и фолклор четири нештампана Љубишина писма Стевану В. Поповићу, уреднику календара Орао, с коментаром Младена Лесковца. Сва четири писма односе се на приповијетку Горде, или како Црногорка љуби, коју је Љубиша написао у лето 1870, за неколико дана, и њоме није био задовољан. Мислио је, чак, да је поцијеп, али су је похвалили професори Групковић, Модрић и Кастрепели, „сва три филолога и професора српског језика. Онда дох сам собом до неке нагодбе и рекох, доста је за сад да моје презиме (цијело) не дође под њом, у надању да ћу је моћи у некој неизвјесној будућности опет прегледати и повећати, ако икад објавим другу страну својих приповјести“. Писма су значајна јер откривају Љубишин скромни суд о својој приповијести, бригу о језику (да се у њ не дира!), па и за илустрацију, за коју је сам дао груби цртеж. У истом годишту Прилога има још и два Љубишина писма: Петру Врбици од 29. VIII 1876. и секретару црногорског књаза Вацлику од 26. VIII 1862. У писму Врбици Љубиша се жали да га није могао испратити из Беча, јер је лежао болестан. Моли га да се распита код Гавра Вуковића, тајника Сената, да ли се у народу каже: купити вина свецу или за свеца, напомињући да у Горском вијенцу стоји: Да купује пуње Арханђелу. О овој дилеми (свецу или за свеца) Љубиша касније пише у фусноти причања Ко пружа ноге мимо бијеља, зебе, али као разговор који је слушао пред Котором. Неки је учени човјек питао Црногорца, који је товарио вино на мазгу: „Пријатељу, јеси ли то вино купио за Божић?“ А Црногорац њему: „Не ја ни дао Бог за Божић, већ Божићу; зао теби Божић и Божји дан!“ Па даље образлаже да се не говори: календар за годину већ календар године, и вино свецу, кући, броду а нипошто за свеца, за кућу, за брод.²⁴ Занимљиво је, дакле, како Љубиша ствара анегдоту и како грађу из живота уноси у прозу. Писмо Вацлику је кратко али значајно. Љубиша је прикупљао помоћ за „сиромаш рањену“, 1862. која је била тешка за Црну Гору, па је заборадио на столу 5 франака, па их шаље. Насловивши писмо „Благородноме Пану Вацлику Књажевском попечителу слободне Црне Горе“, он као да наглашава да постоји и онај други дио Црне Горе који је још под туђином. Да је имао на уму ову мисао, види се по томе што је у опису граница Зете укључивао и Приморје, као што се чешће враћао на градове које је непријатељ „што им Млечић лу-

²⁴ Дјела С. М. Љубише, Цетиње—Будва с. а., II, 179.

кавством окрну Црној Гори“.²⁵ Будући да је Аустрија на Приморју наслиједила Венецију, алузија је била јасна.

Нова Љубишина писма откривена су за јавност тек 1956. године, када је Теодора Петровић објавила двије кратке поруке Љубишине њеном оцу Јовану Симеоновичу Чокићу.²⁶ Чокић је радио у штампарији *Српске зоре* Т. С. Виловског у Бечу, па се тамо и упознао с Љубишом који је у *Зори* штампао Причања Вука Дојчевића, пјесме Стевана Перовића Цуце и Скочићевојку.²⁷ Чокић је био почео да пише успомене али их, нажалост, није завршио. Једна анегдота о Љубиши и касирки у Парламенту Клари свакако би била уврштена у Причања Вука Дојчевића да Љубиша није тако изненада умро.²⁸ По читавом склопу ове анегдоте види се сличност Љубише и Дојчевића. Наведене двије поруке Чокићу из Задра 1877. односе се на коректуру Причања Вука Дојчевића. Т. Петровић нам саопштава да је Јован „нарочито истицао Љубишину педантност у погледу језика. Љубиша је имао обичај да у Ковачевој штампарији у *Floriangasse* у Бечу, у којој се у почетку штампала *Српска зора*, свакодневно покупи са пода сву бачену хартију и с крајњом педантеријом изврши исправке у језику, љутећи се на сваку неправилност и алкавост, и да после извршених исправки ту хартију поново разбаца по поду“, свакако зато што су то биле коректуре већ штампаних страница.

Године 1962. појавила се значајна Кореспонденција Павлиновића у избору и са коментарима А. Палавршића и Б. Зелић. Међу осталим драгоцјеним писмима Павлиновићевих пријатеља нашло се и десет Љубишиних писама из онога доба када су њихови односи били срдачни (1867—1869).²⁹ Већ у првоме писму из Беча (18. VI 1867.) види

²⁵ Дјела III, 27.

²⁶ *Ка проучавању Стј. М. Љубише*. Зборник МС за књижевност, књ. III, 1956.

²⁷ Чокићеву биљежницу љубазно нам је показала Теодора Петровић у своме стану у Сремским Карловцима.

²⁸ Теодора Петровић нам је признала да је изоставила анегдоту о касирки Клари зато што јој се учинило да је то незгодно. А у самој ствари ту се подупире теза о сличности Љубише и Дојчевића. Та лијепа касирка, коју су звали *Reichsraths Klara*, имала је бројне удвараче међу старим посланицима. Љубиша је чекао свој ред стрпљиво. Једном је почео с њом да разговара али не да јој се удвара већ да се распитује како живи. Она се жалила да сама у породици привређује и то је Стефану дало идеју да јој помогне. Повео ју је код фотографа и платио снимање портрета. Онда се договорио с њоме да му она један од тих портрета, мало већег формата, донесе кад буду сједили за неким овалним столом, он ће јој за фотографију добро платити. Кад су остали посланици видјели то, затражили су портрете, и она је од свакога узимала колико је ко дао. На крају је вратила Љубиши и оно што је он платио за слику и оно што је платио фотографа. Остатак је остао њој. Да Љубиша није изненада умро, ова би се стварна прича пренијела у XV вијек, вјероватно у виду неког цртаног портрета који племићи купују од неке лијепе жене.

²⁹ *Palavršić Ante — Zelić Benedikta, Korespondencija M. Pavlinovića*, Split 1962. На крају зборника су билешке о појединим личностима.

се клица будућег раздора, јер је Косто Војновић, брат Борба Војновића (рођен у Херцег-Новом од православног оца, а касније покатоличен, кад се мајка преудала) стао да се испољава као клерикалац, подупиран све више од самог Миховила Павлиновића.³⁰ Но тада још није било ни помена о разлазу, па му Љубиша 8. IX 1867. шаље фотографију и пише с усхићењем о оснивању Југославенске академије знаности и умјетности у Загребу, гдје Павлиновића није било!³¹ „Нећеш ми зар вјеровати да ме тамо повукла сама нада да ћу се с тобом стати. Морао сам се пако забунити и запрвенити кад из гомиле честиткаx брзојавних, сама једна се из Далмације изцрпи!“ Даље каже да је сина (Митра) морао дати у поморску учиону а) јер је сиромашак па га не може школовати у туђем мјесту, б) јер је море космополитично, а свакако ће научинити добар занат „што су му га беџи ћерали“. У писму из Беча 25. XI 1867. види се његов критички став према иначе омиљеном намјеснику Филиповићу који је био наклоњен народњацима и коме је Љубиша посветио *Бој на Вису*, као и сви остали који су пјевали о тој побједи. Филиповића су, наиме, нападали аутономаши па су га народњаци бранили. Ипак, Филиповић је морао да оде, кад није усвојен његов предлог о увођењу народног језика у далматинске школе. Посвета се, дакле, није односила на титулу намјесника већ на његову народњачку улогу. Посебно је значајно писмо из Будве 1. XI 1868. о намјеснику Вагнеру (Wagner) који је, замијенивши Филиповића, спроводио сасвим друкчију политику и изазвао нереде у Боки 1869. Вагнер је, наиме, био незадовољан дочеком у Будви, па се понио арогантно а *Народни лист* није хтио да штампа писмо које су му поводом те посјете упутили из Будве. „Ја богами не знам што се у Намјестника уздају. Ако је коме мили комад хлеба но народ нек се прође, пак нами како Бог да. Ја сам увјерен да само у борби можемо дихати!“³² Из ових редова говори неки други Љубиша, друкчији од онога којег смо навикли да дефинишемо као опортунисту.

У писму из Беча 6. IV 1869, а то је последње његово сачувано писмо Павлиновићу; говори о састанцима са Штросмајером (Strossmayer) и о првој приповијести Шћепан Мали. Жали се на мноштво штампарских погрешака. „Рад би био знати твоје мњење јер каним једну другу писати и одужити се Ники великоме (Пуџићу — н. н.). Искрено ми кажи јели ти мио језик и стил јер ти знаш да сам ја специјалист, и што се језика тиче једноумац и шишматик“.

Наредне 1870. године били су у Боки избори, изазвани распуштањем Парламента, који је остао без кворума, јер је Љубиша су 50 друга напустио рад због одбијања да се „бокешки послѣ“ (устанак)

³⁰ Косто Војновић је био професор Свеучилишта у Загребу и у политичком програму се у потпуности супротстављао своме брату Борбу, начелнику херцеговске општине. Коста је, примјера ради, енергично нападао одвајање школе од цркве.

³¹ Из Далмације и Боке били су присутни једино Богишић и Љубиша!

³² Види наш рад: *Трагајући за Љубишом*, Стварање 12, 1974.

ставе на дневни ред. Већ тада је Павлиновић радио против Љубишиног избора.³³

Љубишина писма Јовану Ристићу (1868—1870), заједно са извјештајима мајора Протића о разговорима са Љубишом у Бечу, објављена у зборнику В. Ј. Вучковића³⁴ 1963, пружају нову драгоцену грађу о Љубишиној дјелатности прије и послеје устанка 1869. и откривају његове ставове о бројним питањима. Већ у првом писму (31. XII 1868) Љубиша потврђује пријем новчане пошиљке и моли да се његова саопштења држе у тајности. В. Ј. Вучковић сматра да је новац био намијењен штампању неке публикације, па се чак помишља и на онај устанички проглас штампан код Арманда Гега (Goega).³⁵ Иначе, Ристић је слао Љубиши у Беч Стојана Новаковића а Љубиша је посредовао између Ристића и књаза Николе око заједничког дјеловања. Књаз је, наиме, тада пролазио кроз Беч. Два дана раније јављао је Љубиша Павлиновићу да би писао дуже, али иде да походи књаза црногорскога.³⁶ Друга писма односе се на помоћ народу који је пострадао у устанку и на Вагнерову аферу. Вагнер је, наиме, као намјесник, покушавао да наговори Хрвате да помогну Аустрији у окупацији Босне, која би им затим била уступљена. Вагнер, наравно, није мислио искрено, већ је само радио на томе да завади Хрвате и Србе, будући да и они мисле да им Босна припада. Љубиша је „на илегалан начин“, како вели В. Ј. Вучковић, дошао до Вагнеровог писменог предлога, па је запријетио да ће га објавити и у том смислу се консултовао са Ристићем. Вагнер је преко дволичног Орешковића, који је радио и за Србију и за Аустрију, настојао убиједити Љубишу да то не чини, јер ће бити окривљен за одавање државних тајни. Вагнера је напао и Вончина у *Загочнику* назвавши га конспиратором, министром и издајником конспирације. Вагнер је и на друге начине радио против Љубише. Митру је одузета стипендија, па је морао

³³ Види наш рад: *Љубиша и далматинска Народна странка*, Бока 10, 191—217.

³⁴ Vučković J. Vojislav, *Politička akcija Srbije 1859—74*. Beograd 1965. Dok. бр. 205, 214, 217, 220, 221.

³⁵ Аутор овог прогласа могао би бити Јован Сундечић. Ријеч је о позиву Бокелима на устанак против завођења војне обавезе. Устанак је, као што је познато, букнуо у јесен 1869. и јануара 1870. Аустрија је прихватила устаничке захтјеве да не служе војску. Име штампара Гега открио је А. Дабиновић (*Pozadina bokeljskog ustanka 1869. g. Rad JAZU*, 237, 1929.).

³⁶ Љубиша је ишао и на Цетиње ради консултације са књазом и то 29. VI 1869, након успјешно завршене скупштине свештенства Боке које је отказало послушност владици Кнежевићу. О томе пише руски конзул у Дубровнику Јонин шефу Азијског департмана Стремоухову. Види зборник докумената *Уједињена омладина српска*, Нови Сад 1977, док. бр. 64. Јонин прво описује Љубишу као веома талентованог, бистрог, реалног, са великим угледом у народу који га по шести пут бира за посланика а затим каже да је ишао на Цетиње и да је „сатима разговарао са књазом насамо“. Од књаза се касније нијесу могли сазнати детаљи њиховог разговора сем што је књаз рекао да се нада да ће имати у својим рукама словенску опозицију у Аустрији, а то је могао само преко Љубише.

напустити школу, што значи да је и тада Љубиша лоше материјално стајао. „Да није јединац, ја би га лако дао школовати у Русији, но му се бојим у онако хладној клими“, пише Љубиша.

Сва ова граба открива оног Љубишу из писма Павлиновићу о Вагнеру. Сама чињеница да се дописивао једино са Ристићем, који је био познат као противник проаустријске политике свога кнеза, а не са маџароном Блазнавцем, или неком другом личности, говори о његовом ослањању на Црну Гору и Србију, што је тачно уочио Вељко Петровић у Станојевићевој Енциклопедији.

Године 1967. објавио је В. М. Вукмировић шест Љубишиних писама Богишићу, једно В. Богдану и једно непознатом лицу, а Ј. Б. Вукчевић писмо Љубише Которанину В. Бућину, уз захвалницу Грбљанима на подршци 1877.³⁷ Преписка са Богишићем свакако је тек дјелимично сачувана. Заправо, знамо само за ових шест писама, док су потпуно загуљени Богишићевии одговори. Њихово познанство у Бечу, када је Богишић радио у Придворној библиотеци, важно је за обојицу. Љубиша је од Богишића добијао на увид писма Шћепана Малог а за узврат је младог научника, који је докторирао на хуситским ратовима, окретао ка народном животу и правним обичајима. Њихова писма су фамилијарна. Љубиша набавља Богишићу гусле са Цетиња, чека да се излегу модрокоси, посредује у спору с неким Ивановићем, но између ових приватних услуга помињу се и: прво латиничко издање Горског вијенца, на чему је радио Љубиша, Богишићев зборник старих записа народних пјесама, Причања Вука Дојчевића, говор у Далматинском сабору приликом поништења мандата, устанак 1869. („Међу срцбом пучком и Вагнеровом једва утекох жива“), рад у Парламенту, бирократизација. Прво је писмо (из Будве, 19. X 1861) на талијанском, остала су на нашем језику. У последњем (из Задра, 6. IX 1878) Љубиша јавља да му шаље Горду и тај говор у Сабору „илити политички тестаменат“, и да ће 20. тога мјесеца бити на Цетињу „гдје ће се мој роџак владичити“. Са тог пута на Цетиње Љубиша ће се вратити болестан у Беч и тамо умријети 13. XI. Писмо В. Богдану односи се на деликатну мисију код неке Бузепе Рио која је Љубиши правила друштво у вријеме његове болести, па га сада уцјењује. Богдан је имао да је убиједи да је Љубиша у Цариграду. Непознатоме, Љубиша јавља из Беча 3. X 1869. да се ратне штете не исплаћују, јер их је било много, нарочито у Чешкој.

Ова су писма занимљива управо стога што својим приватним карактером употпуњују она друга, засићена јавном проблематиком. Тако, у вези поменуће даме, Љубиша каже да се није ништа десило што би јој дало право судског гоњења али се боји каквог испада „што би у нашим крајевима који живе старински нашкодило моме гласу и популарности“. Касније се у Будви дуго помињала нека фатална жена у Бечу која га је опљачкала, о чему има алузија у необјављеним мемоарима Пава Микуле, Будванина.³⁸

³⁷ Прилози за КЛИФ, 3—4, 1967.

³⁸ У приватном посједу у Загребу. Мемоаре смо читали добротом пок. Николе Вучковића.

Писмо которском трговцу и политичком истомишљенику Војину Бућину и захвалница Грбљанима „пачисте недјеље 1877“ на подршци због које види да није сирак, уз неке пословне информације, доказују повезаност интереса и симпатија, о чему свједочи и преписка са Рачетом.

У студији о националном питању у Далмацији у XIX в. Раде Петровић је скоро у цјелини објавио једно заједничко писмо Љубише и И. Данила Јовану Ристићу.³⁹ Они моле да се дозволи да Јосип Тончић дође у Задар и води њихово ново гласило (*Земљак*, 1873—76). Уједно, приказују разлоге за такво издвајање из народне странке, која више не слиједи стари правац братске слоге, како би се *Народни лист* приморао или да се поврати на стара начела или да престане. Њихов је циљ: равноправност језика и вјера, против клерикализма и хрватизма „што је Павлиновић зачео“.

Младен Лесковац је 1969. објавио Документе о Стјепану Митрову Љубиши: његове изјаве, меморандуме, говоре, обраћања бирачима, што је све раније било објављено али је ипак остало скоро потпуно непознато, из разлога које смо навели раније.⁴⁰

Године 1974. објавио је С. Пецињачки већ поменуто писмо Љубишино А. Стојковићу, администратору Српске патријаршије у Карловцима, о бококоторској епархији и Висариону Љубиши као погодној личности за положај епископа.

Б. Зелић — Бућан је из Павлиновићеве оставштине изнијела на видјело Љубишино писмо Метелу Ожеговићу из Задра 11. IX 1868, о дионицама за *Народни лист*.⁴¹ Ово је писмо дошло до руку Павлиновића зато што у њему стоји да *Народни лист* има много господара а нема слоге. Листом самовољно рукује исти Павлиновић⁴² па је Ожеговић свакако тражио од попа Миха нека објашњења.

Последњи нама познати корпус Љубишиних писама објавио је Никша Стипчевић 1975.⁴³ То су писма Вацлаву Зеленију (*Zelený*), чешком посланику, који је знао талијански, па му се тако Љубиша и обраћа, поздрављајући често уснут остале Чехе којима, можда, није писао због тешкоћа споразумијевања. Настала у раздобљу 1861—67. ова писма откривају једну нову страну Љубишиног живота, његову породичну трагедију и личну болест, због које је неко вријеме одсуствовао из Беча. 11. XI 1861. жали се Љубиша из Будве: „Моја ћерка Драгиња од 13½ година, послје дводневне болести, умрла је. Као да ме је муња ошинула, од ударца не могу да се опоравим, и нема ствари која може да утјешу дух мој погружени... У тој несрећи једина ми је утјеха што сам се нашао код куће...“ 27. I 1863. поново

³⁹ *Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću. Sarajevo* 1968. Pismo nosi datum 29. III 1873.

⁴⁰ Види нап. 4.

⁴¹ *Radovi JAZU Zadar*, 21, 1974, 168.

⁴² *Korespondencija Pavlinovića*, pismo J. Paštrovića Ljubiću 15. X 1870.

⁴³ *Зборник МС за књижевност*, 1975.

је принуђен да јавља како је по доласку у Будву затекао жену болесну од тифусне грознице и дјецу коју је напао шарлах. Ова преписка има, међутим, и других акцената. Као уреднику утицајног листа *Народ*, Љубиша му објашњава како је крајем 1863. и почетком 1864. пет мјесеци боловао од маларије и у таквом стању потписао, на разговор посланика Чернеа, Ригеров предлог иако тај поврјеђује његова начела. О овоме је већ послао чланак новосадском *Напретку* па га моли да тај чланак прештампа, што је Зелени и учинио. 7. IV 1864. шаље му чланак — протест због разлога и начина затварања Далматинског сабора, окривљујући омраженог владиног комесара Рознера (Roszner), да је он то савјетовао надлежнима у Бечу зато што му је било непријатно да сједи у Сабору. У посљедњем писму из Беча 26. XI 1867. Љубиша тражи од Зеленија „копију оног записника у коме је, поводом процеса који је покренуо против листа *Politik* због увреде части, државни тужилац Албори рекао: 1) да су Словени простачка и изопачена раса, 2) да државно тужилаштво није подложно контроли, 3) да је он као Талијан у омрази са Словенима, 4) да не може тврдити да је увијек непристрасан и коначно 5) да је од својих претпостављених добио налог да поведе поступак против чешких новина *Politik*“. Љубиша сматра да господин Албори, као страстан непријатељ Словена, на исти начин дјелује и у Далмацији и да га треба удаљити с положаја „користећи прилику коју дају наивни његови искази“.

Овдје се преписка прекида. Чеси више нијесу долазили у Царевинско вијеће.

Када се баци поглед на сва ова поменута, објављена Љубишина писма, мора се закључити да она пружају значајну грађу о томе времену и важну документацију његове борбе, освјетљавајући успут и његов лични живот, болести, сумњичења и немаштину. А све је то искоришћено до сада једино у неким нашим радовима, односно монографији која већ дуго лежи у рукопису.

Писма која увршћујемо у овај рад, и она која ће ући, заједно са већ објављеним, у критичко издање Љубишиних сабраних дјела, представљају драгоцен извор. Нажалост, она су још увијек малобројна.

Међу необјављеним писмима највише је оних упућених Илији Рачети, будванском начелнику (39). Керблер, који је први о њима писао, наводио је број од 40 писама. Ми смо пронашли само 38 и једно без почетка. Негдје између Сава Рачете који је ова писма нудио Југославенској академији 1923. и Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић“ у Београду, гдје се сада налазе, загубила су се неколика папира. Рачета је 1926. добио од ЈАЗУ, с потписом тајника Боранића, потврду да та писма нијесу на подручју Академије „нигдје преписана ни штампана“. У вријеме рада на Љубишиним цјелокупним дјелима, В. Живојиновић је долазио и на Цетиње. Ова су писма тада била код удовице Лаза Поповића, који је намјеравао да пише дисертацију о Љубиши. Како је професор Лазо изненада умро, писма су вјероватно враћена Рачети.

Сачувана писма Рачети настала су од почетка 1870. до краја 1874. Само пет писама имају ознаку мјеста и времена, седам — дан и мјесец без године, односно мјесто, дан и мјесец а двадесет и седам писама немају никаквог датума ни мјеста. Тешкоћу у разврставању ових писама по мјесецима и годинама причињава и начин како су писма регистрована. Она носе инвентарске бројеве од 552 до закључно 590, али нијесу поређана хронолошки. Тако је претпоследње писмо из 1874. а последње из марта 1872. За датирање ових писама морамо се служити елементима који су садржани у њима. Понекад је то помен празника (Тројичин дан, св. Спиридон). У другима опет наћемо податак да је понедељак 24. II, или да је петак 16. IV (писма бр. 579, 570), што омогућава да се провјери које од пет година између 1870. и 1874. падају ти дани у те датуме. Догађаји о којима је ријеч у писму такође олакшавају идентификацију, мада и ту има тешкоћа са радњама које се понављају (избори, намјеравана посјета цара Фрање Јосипа Далмацији и сл.). Неколико писама односи се на сљеђе Вуку Рачети. Иако таква писма немају датума, може се ипак сама материја поређати хронолошки, према току жалбеног поступка.

На писмима се често види траг оловке (Керблерове?). Онај ко је подвлачио многе нејасне ријечи очигледно није обраћао пажњу на романизме а није познавао ни личности које се у писмима помињу, иако се она могу наћи у Машековом (Maschek) приручнику (*Manuale*) и у новинским вијестима.

У писмима се често помињу друга писма: било да их Љубиша пише — робаку Висариону (писмо бр. 583), которском поглавару Рендићу (писмо 556, 565), неком попу (писмо 552), цару (молбу за помиловање Вука, писмо 554), Хохенвартовом секретару (556), било да их прима а ни једно од ових писама још није пронађено, као ни Богишићева, Рачетина, Павлиновићева, Клаићева и друга писма Љубиши. У овом правцу тек смо на почетку.

По годинама овако бисмо распоредили Љубишина писма Рачети:

1870 — 560, 561, 562, 554;

1871 — 566, 587, 556, 564, 573, 555, 559;

1872 — 557, 575, 576, 552, 572, 568, 588, 558, 581;

1873 — 585, 578, 579, 553, 586, 577, 582, 567, 571, 583, 584, 563, 590;

1874 — 565, 574, 570, 580, 589, 569.

Најчешће, то су пословна писма: о разним градњама или изборима, Вуковом процесу, Љубишиним новчаним неприликама, продаји његове куће у Будви, конзорцију за далматинску жељезницу. Иако би се у први мах рекло да Љубиша злоупотребљава положај да утицањем на разне одлуке помаже Рачети (ортаку у питању концесије за изградњу „жељезног пута“) да добије неку „импрезу“ — градњу пута или да утиче на премјештај Винка Милића, који им је у Будви био опозиција; да заједно са Рачетом подешава број изборних мјеста у Будви, како би Илија био изабран; да уза све те услуге нуди себе

као ортака, ради материјалне користи, ближе проучавање свих ових пројеката и политичких трвења даје овакве резултате: 1. Што се тиче концесије за изградњу далматинске железнице, она би некоме, свакако, била дата. Било је и у самом руководству Народне странке кандидата за ту концесију, предвођених Клаићем. Дакле, није се постављало питање да ли да се да концесија неком посланику, већ ко ће је добити. Будући да је Љубиша имао јаче везе, или понудио боље услове, добио је концесију, заједно са Рачетом, начелницима општина кроз које пролази пруга, једним адвокатом и банкарком. Изгледа да је све припремне трошкове сносио Љубиша тако да су само остали ортаци добили чисте паре. Ово је, међутим, завадило Љубишу са Клаићем, Монтијем и другима, и убрзало његову посланичку компромитацију у Задру. 2. Што се тиче В. Милића, он је, као судија и народњак заслужан за народни покрет, али је у Будви радио као експонент Павлиновићеве групе. Павлиновић је роварио против Љубише у Боки и 1870. године, дакле, прије гласања за „изборе за невољу“. Борба је била наметнута па се Љубиша бранио сличним средствима и издејствовао премјештај Милића из Будве. 3. Локалне градње мостова и путева, поправке цркава страдалих у устанку, план за изградњу болнице — све су то послови које би неки предузимач преузео под истим условима. Кад у писму од 4. IV 1870. (и. бр. 560) Љубиша наглашава, из Беча, да ће, послјије пада владе, остати још који дан докле види ко ће преузети кормило, „да му измамим коју пару да пошље тамо Родићу за та невољни пук“. Затим ће у Задар. „Кад доћем тамо надам се да ћемо узети пут скупа, пак тако учинити да народ за којег је ова свота и опредијељена, не пане у чифуцке руке“. Ради се, дакле, о томе да је, као вид помоћи, одобрена изградња пута, како би се учинило нешто корисно и за путну мрежу и за народ који ће зарадити наднице. А тај исти посао може да узме нека талијанашка фирма, која ће користити другу радну снагу, или, приликом давања посла, неће водити рачуна о породицама које су више пострадале. Било је доста попаљених села. На исти начин Љубиша се обраћа и Томановићу да преузме биљажничку канцеларију у Котору, да се тамо „не довуче још који стран чоек“. За развој народњачког покрета није било свеједно на коме ће се језику та канцеларија обављати посао, што показују дописи у новинама, када неки од адвоката пређе на народни језик. У сваком случају, ризично је доносити закључке само на основу неких начела, ако се не знају поближе конкретни услови и смисао дјеловања појединих личности.

Ова писма јасно откривају велики Љубишин рад у Сабору и Царевинском вијећу и сталну немаштину. Усто, он није био задовољан што живи у Задру и Бечу. Према томе, није га амбиција гонила у посланичку клупу, али кад се већ нашао тамо, стао је да размишља и о себи, на што су га нагонили непрестани дугови. Од продаје куће, која је, по њему вриједила 15/16.000 фјорина, изгледа није добио више од 10.000. Дио тог новца отишао је унапријед на скидање хипотеке с куће. Тако је сваки фјорин већ унапријед био потрошен.

А у писму Павлиновићу из Беча 23. IX 1867. Љубиша прича како је будвански трговац Буда доспио до банкротства и затвора. „Ја окупим 12 одличних грађана и рекнем јим од прилике: Наш градић живи о вересији у Трсту. Ја мислим да ћемо ми изгубити доста Будињим затвором. Ако ми на против докажемо неку солидарност ми ћемо оснажити нашу вересију. Тако јих доведем да примимо на себе 5 тисућах дуга, које смо већ исплатили“. Можда је немаштина нагомила Љубишу да касније и напусти нешто од ових алтруистичких начела, али нас поменута брига да народ не падне у „чифутске руке“ враћа истом изворишту.

Писма не откривају све елементе Љубишине nelaгодности у Задру и Бечу. Дубље узроке уочавамо у писму бр. 564, без датума: „Увјерите се да ја нијесам нимало једак ни злурадан што су кола ударила низа страну, но сам једак прво за то што ми се ово мјесто нимало недопада, положај данас јест сутра није, изложен свакоме као сиротињски плиен, свако нешто тражи, нешто хоће, свако ме кори и кара, љепше и мирније једе хлеба кому га бенефициенса дава — дакле и без промјене политичног положаја ја сам сит, пак било како било нећу овако живјети удаљен од мојих и изложен хиљадама очију. Док сам иошт јак и док ме не обори старост хоће (хоћу?) неће сургати пак тај тешки самар дићи... Све погрешке што влада чини мени се приписују јер свако мисли да ја могу и имам уплива, а ја га нема колико ни Крсто Бућен кад су га Махини били кнезом учинили“.

Рачета је из малене Будве свакако завидио Љубиши што живи у великим градовима и међу вићеним свијетом, па му Љубиша одговара из Беча на Тројичин дан 1873: „Ти ми пишеш да ми је блага што сам амо! а мене кад на ум пану трешње, бижи, боб, срделе, скушеви, лице, и гофи дао бих дваволу сва вијећа и велика и мала — Сваку вечер клим (?) са Радивојевићем, већ су ми на нос скочили нирнбратени, ринцбратени, росбратени и сви братени од свијета... Кад ми на ум пане да је данас троичин дан, даће се сјутра крсти носити, коло водити, а ја овђе без никога као кукавац с Иоком Тановићем. Кад ми на ум пане све то, а највише да сам далеко од пријатеља својте и фамилије, доће ми да пукнем међу овијем свијетом који нема ни душе ни чувства“.

Из ова два шире цитирана одломка види се потпуна неприлагодност Љубише старој средини.

Године 1874. Љубиша је коначно успио да се избори за средства за изградњу путева у Боки, посебно за пут Котор — Горажде — Мајстори, који би се наставио до Ријеке (Црнојевића). Овај правац није одговарао Аустрији већ Црној Гори. Аустрија је 1870. предлагала другу трасу преко Колашина а Црна Гора је жељела бољу везу с Котором. Тај пут, са толико кривина, није никаква војна саобраћајница, будући да се лако може затрпати, па ни у првом свјетском рату није играо никакву стратешку улогу. Јављајући Рачети да ће због тога намјесник Родић путовати на Цетиње, Љубиша продужава:

„Бока и Црнагора има у Родића великог бранитеља, и ако би Бог дао да му Њ. С. повинује и циелу узданицу у њем положи, виеруј ми ево среће за те двије јадне земље.

Како се гођ о мени мислило и говорило, што гођ злоба и завист на мене баца ја сам сав мој виек свршио радећи колико ми је могуће било за добро мог рода. Да сам се за себе паштио не би ти додивао да ми зајмиш пара... Нико више не обожава књаза од мене, а то из самог чувства и уверења. Подлост и лажа није ми остала од старијех у насљедство, паче вјерност, озбиљност и дјелатност. Идем право к свому циљу наприед на корист свога народа без да се обазирем на камичке што ми мрави на пут мећу као Милић и дружина“. Даље у овом писму, које у цјелини доносимо у прилогу, наглашава да његов избор у Боки зависи од књаза. Ако му књаз онемогући избор, то ће за његову породицу (на коју до тада није мислио) бити боље али ће се мало ко старати као он за добро домовине, и то „Белима а не празном грајом“.

У вези с оним борбеним писмом Павлиновићу о Вагнеровој посјети Будви може се навести и писмо бр. 557. од 16. II 1872. као потврда исте борбености, у размаку од неколико година: „Ја полазим за Беч да разјасним наш положај: ствари не стоје најбоље. У политички живот кад се већ мора умријети, боље је од колпа него од малог огњица“.

Као што се види, ова писма садрже не само обиље ситних, и за нас неважних појединости о пословима и међуљудским односима, већ и значајне документе о Љубишиним политичким ставовима које треба, хронолошки, пратити и упоређивати са оним што се закључује из других извора. Имајући при том у виду ону важну исповједну напомену у писму Павлиновићу из Беча 18. VI 1867, године: „Ја могу се преварити у избору средстава, али вјеруј да радим савјестно. Ја опраштам из свег срдца сумње што су се два пут дигле на мене, јер сам увјерен да су из саме ревности за обћу ствар произтекле“.

Тако широк и због тога понекад и наиван, Љубиша је морао да страда, иако се у свакодневној борби служио сељачким лукавством. Његова лијепа физичка појава, отмјено држање, говорнички дар — изазивали су завист, поготово што је све те врлине испољавао један сељак, док су остали његови страначки другови завршили школе у Италији и Аустрији. Превише је био упадљив. Кад се томе још дода да је, као за инат католичком Задру и цијелој Далмацији, он као православац и Бокељ постављен 1870. за предсједника Сабора, постаје јасно да је до сукоба морало доћи. Без увида у суштину тога спора који налази одјеке и у Будви, не могу се оцијенити ни елементи из његових писама Рачети.

Остала његова необјављена писма која овдје прилажемо такође су од интереса, посебно писмо Мразовићу о отварању Југославенске академије у Загребу 1867. „у врјеме црног политичког стања Хрватске“; писмо С. Новаковићу о „Проклетом каму“ и односима са Ј. Ристићем; Ј. Суботићу о припреми црногорског устава 1870.

Стотињак писама Љубиша је писао сваког мјесеца а ми из неке године немамо чак ни једног његовог писма. Као човјек на таквом положају, он је, наравно, морао да одговара на разне ситне молбе и парнице, а већи дио те преписке је полуслужбен. Па ипак морамо зажалити да стотину година послје његове смрти још није учињен никакав напор да се уђе у траг његовој оставштини у Бечу, код сина Митра односно његове дјеце. Зато су и коначни судови о њему, чак и кад је у питању литература, преурањени, јер не знамо у којој су мјери Записници о Црној Гори односно Историја Црне Горе литература а у којој мјери наука; да ли је у рукопису још које причање Вука Дојчевића; шта садржи друга књига његових Приповијести, коју је најавио још у првој књизи 1875? Неку, нама непознату његову приповијест помиње Л. Пачу у Стражи 1878. а та новела „показује покојникову јаку тежњу за реалистичким књижевним правцем“. Гдје је та новела? Зашто је Пачу није објавио?

Ето тако још увијек стојимо с Љубишом. Зато и ова руковет необјављених писама, баца бар мало више свјетла на његову личност.

Писма се објављују хронолошки и дипломатички, т. ј. дословно. Прегледности ради, сходно уобичајеној пракси, датум смо извукли у горњи десни угао. Ако је датум реконструисан према подацима из писма, допуне су стављене у заграде. Тако, на примјер, имамо дан и мјесец, али недостаје година или мјесто. Оно што стоји у писму дато је изван заграда.

Попис скраћеница: ИАК ОК — Историјски архив Котор, Општина Котор; РОМС — Рукописно одељење Матице српске — Нови Сад; УБСМ — Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“ — Београд; НСБ Загреб — Национална свеучилишна библиотека; Архив ЈАЗУ — Архивско одељење Југославенске академије знаности и умјетности — Загреб.

ПИСМА С. М. ЉУБИШЕ

1.

У Будви на 9 јуна римскиј (1849)

Љубиша — Висариону (Василију) Љубиши у Цариград, да се врати и почне се бавити трговином.

Драгиј Васо,

Извјестивам те како е здраво доша твој братучед Мило, и како се без тебе незадовољан овамо усходи. Хтјео је да опет тамо крене но сам га ја одржа. Сад како примиш ову моју књигу умах крени дома, јер тамо немаш ради чега стати но да у непосредну здравље оштетиш. Ти ћеш доћи просто и под именом Васа Љубише на град у твоју кућу, за то мораш доћи до Соломонића, морем а оно сухом,

јер сад сухом нема никакe контумације. Боље је и један пут зацрвe-
нити но стотину бљебети, што има бити сутра нека буде данас. Кад
си једном наурио повратити се у свијет као мирски, мораш ме по-
слушати и у мах доћи, да до Илина дне најкасније дома будеш. Не-
мој се од шта бојати, будући да је свакому слободно се свог првог
з(в)анија и чина одрећи. Ја видим да ти братучед Мило велику љу-
бав наноси, зато с њиме моћи ћеш амо лако у начин довести твоју
економију, а ја ћу се бринути да ти ће коју добит набавим. Ја ћу
приморати Мила да стане мјести Рада на ову твоју бугицу пошто
конте учинимо, будући је у Будву треба још која бугица од комести-
била а на ову се трговину малим капиталом доста добити може. Ја
сам њега мога овамо садржати увјеравајући га да ћеш ти доћи тек
моју књигу примиш, што се неварам. Гледај да што твога ал његова
скужаш да можеш имати потребите трошкове до овамо. Реци не-
сретном Андрији да му је отац на умор и да је јуче тестаменат учи-
нио. Овамо у наше царство ствари не иду најбоље, и бог ће дати да
се брзо сврше у миру. Поздравља те Мило, и ми домаћи срдачно.
Твоје књиге примио нијесам ваљда што је франка нијесу ми дали
али сам ти писа по Јову, и Радо ти је послао нешто робе, но како
чужем без преше много.

Твој брат
Стефан

Породични архив Мила Љубише, Будва. На писму нема године али
се она може утврдити према биографији Висариона Љубише коју је об-
јавио Д. Миковић (Нови Сад, 1886). Висариону, који је имао мирско име
Василије, умро је у Цариграду брат. Пошто га нијесу пустили да тамо
оде, он је скинуо мантију и са својим стрицем, пјешвице, пошао у Цари-
град. Било је то 1849. На Стефанов наговор из овог писма вратио се. Био
је у Режевићима 1854—56, Савини до октобра 1858, Перасту до 1866, водећи
манастирске школе. Молио је да га премјесте у Прасквицу али му то није
удовољено па је 26. I 1867. самовољно предао администрацију игуману
парохије пераштанске и отишао у Паштровиће а одатле, опет на наговор
Стефанов, на Цетиње, гдје је постао митрополит. Висарион је говорио
Миковићу да је необично волио Стефанова писма, јер га је Стефан уви-
јек кријепио и савјетовао. Нажалост, та су писма већ тада пропала.

2.

У Бечу о Илину дне 1867.

*Љубиша — Матији Мразовићу, износи утиске са отварања Југосла-
венске академије знаности и умјетности у Загребу.*

Uzdani Pobratime moj!
Bogom Brate!

Moja je namjera bila odavna pohoditi Zagreb, i upoznati se lično
onim ljudima kojima se i prije ličnog viđenja duše naše grle, miluju i
celivaju. Ali su se svakad želji mojoj različne priprjeke protivile.

Otvorenje Akademije za vrijeme crnog političkog stanja Hrvacke; što je dočekala braneci prava, i po tiskom okrutna i nesnosna samosilja; prinukalo me do Zagreba doći. Meni je Zagreb čario. Takvim muževima ne dava se sloboda oteti.¹

Ti si se u tvojoj kući i na tvome stolu samnom bratimio solju i hlebom. Strašno je to otajstvo vječne zaimne uzdanice i privezanosti.

Šaljem ti moj lik, a tvojoj čekam. Tvojoj Gospođi dičnoj i Bogom djeci, divnome porodu, bratinski pozdrav. Živio!

Tvoj Pobratim
St. Ljubiša

АРХИВ ЈАЗУ XV 46 А (Матија Мразовић). У горњем лијевом углу првог листа латиничко Јб.

¹ Треба напоменути да су власти забраниле било какву јавну манифестацију поводом отварања Академије. На отварање Академије се чекало годинама. Дозвољено је тек кад су усвојена правила која допуштају чланство у А. само за непорочне аустријске грађане. Многи су критиковали Штросмајера због овог компромиса. Он је гледао даље. Јер и тим правилима се дало доскочити. Најбољи примјер за то је Буро Даничић који није био аустријски држављанин али је зато дошао у Загреб, примио аустријско држављанство и — постао академик.

3.

Будва, 30. V 1870.

Др Јовану Суботићу — Нови Сад — о припреми црногорског устава.

Поштовани пријатељу

Звао ме је на Цетиње књаз да се савјетује које би људе скупио на Цетиње да му сачине устав и да прегледају црногорски законик,¹ пак да га удесе според новијех свјецкијех начела философије права.

У одбору од шесторице по моме мњењу морали би ви сјебети, као један од најискуснији наших правослова.

Одбор би се скупио јесени. Књаз би дао на Цетиње на одбору во расположење Hotel de la ville, и накнадно трошке путне и пристојне наднице.

РОМС, инв. бр. 5687.

¹ Ријеч је о Даниловом законнику из 1855. Што се тиче правника из Русије вјероватно је Љубиша предложио Богишића, који је тада примио катедру у Одеси. Као што је познато, овај пројекат црногорског устава није израђен, вјероватно због тога што Богишић није хтио да напусти катедру. Али зато је од 1872. радио на *Општем имовинском законнику за Књажевину Црну Гору*, довршеном 1888. Црна Гора је добила устав тек 1905. Један докуменат из Архивског одјељења Државног музеја на Цетињу потврђује ово Љубишино писмо, јер садржи копију књажевог писма српској влади ради слања једног правника из Београда за рад на уставу.

Доћи ће из Русије председник, из Србије члан један, из Војводине Ви, из Боке Градић (бивши државни савјетник на Рјечи), Борђе Војновић и ја.

Књаз би радо у 15 данах имати ваше привољење преко мене. Зато ће и очекивати ваш одговор. Мислим да нећете одрећи оваку радњу, и тако имати прилику да се упознате и овијем дијелом нашег народа. Чекам иошт одговор на друго моје писмо и досаду, пак у толико остајем с поштовањем и пријатељством

Ваш
Стефан Љубиша

4.

(Задар, 1871)

Илија Рачети — о незадовољству својим положајем и приватним заједничким пословима.

Љубезни Госп. Илија

Ја нијесам никад двоумио од ваше к мени доброте и љубави коју сам имао чешће и прилику искусити у сама дјела, но опет видећи лиена чувства изражена у вашем писму не могу да вам не захвалим, јер видим да проистичу од најбоље и најискрение намјере и к мене наклоности.

Увјерите се да ја нијесам нимало једак ни злурадан што су кола ударила низа страну, но сам једак прво за то што ми се ово мјесто нимало недопада, положај данас јест сутра није, изложен свакоме као сиротињски плиен, свак нешто тражи, нешто хоће, свак ме кори и кара, љепше и мирније једе хљеба комуга бенефицинца¹ дава — дакле и без промјене политичног положаја ја сам сит, пак било како било нећу овако живјети удаљен од мојих и изложен хиљадама очију. Док сам иошт јак и док ме не обори старост хоће негбе сургати пак овај тешки самар дићи. Од почитовања и уважења мојих колега не могу се жалити, ни работа ми није додијала јер сам ја работник крвави, пишем 9 ури на дан, а Петровића шакописања не могу наћи никуђ.² Све погрешке што влада чини мени се припишују јер свак мисли да ја могу и имам уплива, а ја га нема³ колико ни Крсто Буђен кад су га Махини били кнезом учинили.

УБСМ, инв. бр. 564.

¹ Милостиња, социјална помоћ!

² Шпиро Петровић је био председник Далматинског сабора до победе народњака 1870. Зато Љубиша упоређује своју марљивост са Петровићевом незаинтересованошћу за судбину Далмације. Петровић је, иначе, био уз талијанску странку.

³ Немам. Љубиша често празнослови.

Посао Вуков био је овђе оправдан. Тому је доста рендић⁴ добри пријатељ ваљао. Жао ми је било чути ту лудорију због вашег здравља. Сад ми треба знати ће је вуко⁵, јели му какви процес учињен и какве је тај процес нарави и што су нашарали.

За тога М: он је ископан и већ је предложено у Бечу премјештење⁶, није било ни потреба да Анто брзојавља јер ја у слијед тог брзојава писао сам Иов... а и тај Мајор је писао. Но треба шугити до скорог рјешења.

Поздравите Мицора и реците му да *раздио* није *клама* но *секција* то јест сваки раздио има по двије кламе. Тамо сте о том помутили појмове, пак циелу ларму правили без потребе. Писао сам већ о томе Анту. Да је вам препоручено Бога вам намирите Зану какогѳ анаграф, то вам препоручујем као да је мој посао.

Поздравите попа и реците му да сам препоручио ствар Никову Ген. Пешићу и он ми обећа да ће му инканат⁷ одобрити. О томе послу долазио је један брзојав којег није мого нико разумјети на Губеран.⁸

Из Беча иошт ништа чиста осим да је Баист дао оставку⁹ али се незна којега замјенити, но се мисли чисто Андраши. *Česi nijesu birali za Raichsrat. Kellersperg gradi novo ministerstvo.*¹⁰

Rad bih poći još jednom u Beču da vidim što je i od vašeg posla i da se tamo oprostim. Pišitemi i nemojte me sramotiti za moje dugovanje kojega ću ako bog da pošteno podmiriti.

Vaš iskreni
Stevan

⁴ Рендић — Миочевих, замијенио је, након побједе народњака, окружног поглавара у Котору, Љубишиног непријатеља Франца.

⁵ Вук Рачета је због нечега суђен и Љубиша је често интервенисао око тога.

⁶ Ријеч је о Винку Милићу, заслужном народњаку, који је ипак у Будви тада роварио, на наговор попа Павлиновића, против Љубише и његовог пријатеља, будванског начелника Рачете.

⁷ Распродаја, дражба.

⁸ У канцеларији гувернера Далмације.

⁹ Ово је могућност да се приближно датира писмо.

¹⁰ Одавде је Љубиша, као што често чини у писмима, наједном прешао на латиницу.

5.

(Задар, септембар 1872)

Рачети — о неком Шиметину који је примљен на радно мјесто иако је био под процесом; о незахвалности која га неће спријечити да чини добра дјела; о опасности да се у Боки заведе опсадно стање због обнове народних судова.

Мој драги Илија!

Примио сам твој лист што тиче Шиметина.¹ Писао сам скоро попу како је на њега много и много натоварено, али за све би било лако да није процес на трибунал. Има много времена да је Вијеће здравствено писало на трибунал да га обавјести што је од тога процеса, али нема одговора. Свак ко иоле зна уредбе државне мора знати да се не смије именовати ни ћауш који је под процес а камоли државни чиновник.

Ја нијесам могао прије писати за ово јер сам се бојао да ми се писма злонеупотребе, како што су ми се три пут злоупотређавала, али кад чух за процес о којему нијесам имао појма, онда сам се препао њему и писао попу, јер све ове ствари које су на њега напрћене лежале су мртве и спавале, док их није пробудио конкурс на нова мјеста.

На њега стоји то што је у сваком мјесту ће је био, кавгу донио, највише у Обровцу — што га је Митнаци и иошт неко грдно претеретио — што га је освадио Франц — што је министарство наредило год: 1869 да се свакако пенсioniра, налог којег је Флук забачио — што га је Томазо освадио за рицете тако да се о тому процес води.

Ја се не чудим што Шиметин моли да се ја за њега не заузима, како нећу чудити кад би био именован да рече да моја заслуга није, као што су рекли Которани за Гимазио.² Ја сам учан таквијема стварима, али та обћа неблагодарност неће ме никад наћерати да не чиним добра ће узмогу. Но процесе ломити богме не могу, јер то једва цар може.

УБСМ, инв. бр. 552.

¹ Из текста се види да је Шиметин требало да буде пензионисан, али је администрација затурила тај предлог. Затим, да је конкурисао на неко радно мјесто па и примљен, иако се против њега водио процес, што је, разумије се, незаконито.

² Ова реченица није довољно јасна: да ли се Шиметин жали што се Љубиша за њега не заузима? Иначе, што се тиче которске гимназије, која одавна носи Љубишино име, има у Историјском архиву у Котору записник са V сједнице Општинског вијећа године 1872 (ОК XLVII — 451) на којој је прочитана захвалница Родићу. У име пука прочитао ју је начелник Бјеладиновић. Затим вијећник Јово Томовић „приповиједа Вијећу и заслуге госп. витеза Љубише и предлаже да се и њему захвали. Вијећници неће да чују за захвалницу Љубиши. Господин начелник каже да никад госп. Љубиша од овому обћинском послу није званично ништа јавио

Драго ми је што си за њега телеграфао, премда се овђе мисли да сам те ја на то наговорио. Софија је одила у Р. жене да препоручи Шиметина, а ја сам се за њега свадио П...³ Ово је старија а на сумње и опањакања не мислим, јер ми је то хлеб наш насушњи. Мој Илија сад сам се топрв увјерио да је истинита она паштровска XI заповјед — *Не чини добра да те не нађу јади* — пак тебе као младому чоекү, којега љубим као Митра — препоручүјем је да је упамтиш.

Сад на друго и тајно.—

Ради се увести тамо обсадно стање. Не знам оћели по свој Боки или у оне опћине ће су се увели судови народни.⁴ Бечка штапка (штампа?) вика до зла бога, ствар је озбиљна и страшна. Ово ти пишем само зато да се знаш чувати, јер ми се чини да ће многе чудо наћи, пак се бојим да се не довати правога. Ја се мучим да ову страшну олују уклоним, но једно стижа друго, последња осудбина Марковића за женин нос, дониела је опће раздражење.

Тому се друже неки други оближњи догађаји и путовања. Жао ми је и бојим се да ће се све излити на три комуна, него забога чувај се, и ради ако можеш да се поврате на ред и да се пробу судова.

Ово ти пишем на духовну и немој кому казати, а ја ћу ти навријеме писати како ствар стоји.

Да се могу с тобом стати⁵ рекао би ти више, сад немогу друго но само толико да се не вјерујеш у никога до у попа Гаша.

Твој до мотике
Стефан

Обћини. Да је можебит истина да је исти по више крат Петру и Павлу пишевао да је повишење Гимназије већ одобрено, али да исти они који су писма примали нити други грађани, а још мање которска Обћина, нијесу таквиј гласовима повјеравали, те да су правичу имали јер да нијесу истинити били, последна доба и узтребована нај последна обћинска дјелатност, потпуно докажују те закључи: Нестрпљивост свих чланова Виећа најбоље доказује како тај предлог немилу удара, ле немогу даље допустити да се о том збори, јер на дневном реду стоји једино закључити захвалницу Нашем Премилостивоме Цару.“ А све је ово било речено баш у тренутку када је нижа гимназија промовисана у вишу, Љубишиним настојањем. Вијећник Томовић био је трговац у Котору а општинари су били увријебени што се Љубиша не обраћа службено њима већ приватно пријатељима.

³ Љубишина жена Софија ишла је код намјесникове жене да интервенише за Шиметина а Љубиша се због тога посвадио са Павлиновићем.

⁴ Послије побједе народњака на изборима 1870. постепено су почели да се увове народни судови, чиме је игнорисано службено судство. Влади наклоњена штампа је о томе дигла велику галаму, посебно у случају који Љубиша помиње јер су поменутоме Марковићу, по пресуди народног суда, запалили кућу, јер је жени одсекао нос.

⁵ Састати.

Поздрави Шпира и од стране Митрове — Софиа одпозравља (?) књи-ге — Поздрави Олгу. E ura curiosa coincidenza nelle iniziali opposte al libri. Могу служити за *род* и за *дом*.⁶ Ово је примјетила Софија пак јој ја нећу од тога мњења дијела, ни заслуге ни одговорности.

⁶ Није јасно на што се односи овај талијански текст: да је чудна подударност иницијала на књигама. Занимљиво је примјетити ову везаност Љубишине жене Софије за књигу.

6.

(Беч) 16. III (1873)

Рачети — о општинским изборима у Будви, градњи пута Котор — Миращ и гласању за изборе за невољу да се не би у Боки увела војна обавеза.

Драги Илија

Три дана сам залдо¹ тражио кључ што си ми послао да размрсим брзојаве. Негђе ми се приметно, но те молим да ми пошаљеш другога.²

Свакако чини ми се од прилике да сам погодио — ти оћеш одма да буду предузети избори и да се даде равнатељство тебе (прецртано тебе — п. н.) Бурџ и Комесару. Јесам ли погодио да?

Како сам ти јавио министарство је одобрило намјесничку одлуку што се тиче секција. Но у толико приспје овђе један нови ресурс Мишића у којему тражи да ако би министарство одобрило два разреда онда да моли да барем да се свакоме разреду дају по три а не по два изборна тијела. Премда се је ово опаро намјесник опет референт је мњења да се дозволе свакој секцији по три тиела тојест да град бира 9 (свако тиело по 3) а села 18 (свако тиело по 6) у све 27 заступника. Ја сам се овоме противио премда ми се не види ствар одлучна. У петак 21 марча доћи ће у седуту³ али ми је рекао министар да неће опремити док са мном не говори. Дакле како примиш ово писмо брзојави ми хоћеш ли два тиела или три а то овако „пошаљи ми два (три) клобука“.

Свакако 1. априла морају се почети избори у тој обћини.

Шаљем ти камбиал⁴ и чекам карте.

УБСМ инв. бр. 553.

¹ Залуду.

² Размјена шифрираних порука између предсједника Сабора Љубише и начелника Будве Рачете свакако је занимљив податак, без обзира што се из овога писма види да је ријеч о приватним пословима или припреми изборног реда.

³ Сједницу.

⁴ Мјеница.

Будући да сам неотице заборавио у Задру књигу протову⁵ незнам од иста какво ми је злато наредио. Нек ми дакле брзојави.

Учешашњом царском одлуком наређено је да се гради пут за кола од Котора преко Горажда, Коложунa и Мајстора за сад до границе. Одма ће се направити фабизоњ,⁶ од ока биће трошка по милиона.

Тај ће се пут после продужити до Риеке.

Дато је за поправу манастира и школа под Лаством 6000 готово, и чекам као по час за свету Петку.

Ми смо гласовали за закон јер је то била царска жеља. Он би и онако био примљен без наших гласова, али ми пропали и чисти. У Боки опет се о Ландверу радило. Тако је ово осигурано да не буде —⁷

Ко ће боље широко му поље —

Родић полази сутра ћа.

У четвртак ћу ти писати за карте што си ми послао.

У толико чинио сам да министарство опором ургира дирекцију у Котор за твоје камење.

Поздрави Олгу.

Твој
Стефан

⁵ Ријеч је о писму Љубишиног пријатеља прота Руцовића.

⁶ Предрачун.

⁷ Овдје Љубиша објашњава зашто је гласао за промјену изборног закона: прво, то је била царска жеља; друго, закон би био примљен и без гласова далматинских посланика и треће, тиме је отклоњена опасност завођења војне обавезе за Бокље.

7.

(Задар) 13. IV (1873)

Рачети — о Вуковом процесу; изборима у Будви; књазу који је прошао кроз Задар са Бечке изложбе а он га није видио; потреби да буде изабран ради „гвоздена пута“ (железнице), против чега раде Клаић и дружина.

Драги Илија.

До синоћ није још приспио овгје Вуков процес. Ја сам се бојао да ће бити осуђен тамо више. Наставио сам се пријатеља. Ако не бисмо овгје успјели, надам се да ћемо успјети у Бечу.

Кад ће почети ти твоји избори?

Надам се да ће Олга бити задовољна клобучићем. У Задру се неможе ништа љепшега направити.

И мени је врло жао да нијесам видио Књаза. Али шта да радим? Ја сам на твоје писмо повјерио и учинио све могуће да се пут да. Ја би му могао јошт при руци бити. Увјери се да није с гвоздена пута¹ ја не бих ни кандидирао. Али би ми сад било од неоцијењене штете кад не бих изабран био. Ако добијемо концесију што ја и несумњам, неће требати да већ работамо за живјети. Данас су се повратили моји инжењери који су 15 данах прегледавали пут и нашли су да је ствар веома корисна.²

Клаић и дружина хоће да ја небудем изабран тек да они добију концесију — Ово је дно све ствари —

Поздрави Спира, Вука, Матер и Олгу. Ако не погјем свршетком овога мјесеца у Беч за жељезницу, тркнућу до тамо.

Твој
Стефан

УБСМ, инв. бр. 586. Датирано само 13/4. Година је установљена на основу података из писма: проласка црногорског књаза на Бечку изложбу, маја мјесеца 1873; избора за посланичка мјеста; питања концесије за изградњу далматинске жељезнице.

¹ Гвоздени пут је превод талијанске именице *ferovia* = жељезница. Иначе, ове реченице нијесу јасне, јер се мијешају два мотива: пролазак књаза за Беч и изградња пута. Могуће је да је књаз преко Рачете, носиоца црногорског одликовања, тражио Љубишину потпору за градњу пута од Котора до границе, јер је Аустрија имала другу идеју, заобилазни пут око тадашње Црне Горе према Сандаку. Осим тога, Љубишин избор у Царевинско вијеће, више није зависио од Сабора већ од народа, а народ је слушао Цетиње, па је Љубиша свакако желио да и због тога види књаза. Касније, када је хајка на њега постала још жешћа, на новим изборима 1876. пресудио је уводник у *Гласу Црногорца* да треба поново бирати Љубишу. А што се тиче жељезнице, Љубиша је са Рачетом био у једном конзорцију а Клаић и дружина у другом, па је због тога настала међу њима препирка.

² Ови инжењери које Љубиша помиње свакако су ишли на пут о његовом трошку. То је дио оних издатака на које се он осврће у Сабору, у говору поводом предлога да му се одузме мадат, 31. I 1877.

8.

(Беч), Тројичин дан (1873)

Рачети — о одвратности бечке кухиње и свијету „без душе и чувства“, о другим приватним пословима и дугу од сто фјорина.

Драги Илија

Ти ми пишеш да ми је благо што сам âмо! а мене кад на ум пану трешње, бижи,¹ боб, срделе, скүшеви, лице, и гофи дао бих

УБСМ, инв. бр. 567.

¹ Биж = грашак.

ђаволу сва вијећа и велика и мала — Сваку вечер клим² са Радивојевићем, већ су ми на нос скочили нирибратени, ринцбратени, росбратени и сви братени од свијета. Био сам изгубио апетит него Бог донесе Антовића из Кртола и Тановића из Махина тер ми га повратише — Мислили су да ће понијети блага, а овамо се не даје лако — Сад хоће Тановић да пише тамо да је примио свега доста, како ће иоште кога навући да амо дође.³

Кад ми наум пане да је данас троичин дан, даће се сјутра крсти носити, коло водити, а ја овђе без никога као кукавац с Иоком Тановићем. Кад ми наум пане све то, а највише да сам далеко од пријатеља, својте и фамилије, дође ми да пукнем међу овијем свијетом који нема ни душе ни чувства —

Сутра идем опет на ратно министарство, јер су тражили од контабилитета⁴ све рачуне од Могрена — Надам се да ће бити ствар добро рјешена.

Будући да ми је рекао министар без да га ја питам да је поспјешно одговор на твоју молбеницу, пишући данас Родићу један важни посао, препоручујем му и велим да сам ја са њим онај исти г. 1859.⁵ — Мислим да је сад згода јер док дође цар Бог зна какве ствари могу се измјенити. Иошт бих писао него ми не да Иоко Тановић пак једва чекам да га се прођем као Петар Беловић Марка Михалевића ан — — —

Три пут сам му рекао ајде Иоко у цркве, али непомаже

Мој дуг од сто фиорина сад нијесам у стању плати⁶ али ћу ако Бог да брзо —

Кад ми пишеш молим те немој комплименте

Твој до мотике
Стефан

² Нејасно. Свакако хоће да каже да се досађује.

³ Љубиша је, према причању потомака, имао много посла око земљака који су долазили код њега у Беч, на његов трошак. Из овога се писма види да код њега не одсиједају само Будвани већ и Кртољани и Махини, а да би оправдали пред својима толики пут, они пишу како су тамо богзна шта постигли, чиме намамљују друге да иду Љубиши у походе. Писмо је иначе карактеристично по његовом изражавању одвратности према бечкој кухињи и осјећању усамљености међу свијетом који нема „ни душе ни чувства“.

⁴ Рачуноводство.

⁵ 1859. појавили су се талијански бродови пред обалама Далмације и Боке па су Бокељи пристали да организују народну стражу за одбрану од агресије, како не би морали да служе редовну војну службу. Ту је народну милицију формирао тада Родић а Љубиша је био њен командир у Будви. Иначе, очекивао се долазак цара, који је уследио тек 1875.

⁶ Још једно празнословље — платити.

9.

(Задар) 3/9 (1873)

Рачети — о укључивању Маша Врбице у конзирцијум за далматинску жељезницу; о пријетњама из Цариграда...

Драги Илија

Данас креће прото пут Котора.¹ Тешко ми се од њега одвојити. Пишем ти мало да знаш да је Врбица био код мене на вечеру и ту смо се о свему разговарали и договарали, осим за друштво жељезничко, јер ми је твоје писмо дошло иза њега, а у повратак нијесам га видио јер вапори из Трста не долазе у порат. Данас пишем Висариону да га пита жели ли ући у консорцијум као што ми пише један пријатељ у једном писму које ми је стигло по његову у Трст поласку. А и ти му можеш писати да ћу га ја драговољно примити.²

Чини ми се веома тешко да се реформира без да се анулира избор другог грачког тијела. Не стрпљиво чекам твоје писмо —

Казаћети прото какво ми је писмо дошло из Цариграда анонимно ће ми се смрт пријети због тебе. *Che imbecilli.*³

Поздрави Олгу и од свију наши

Твој
Стефан

УБСМ. инв. бр. 583.

¹ Прото Гаврило (Гашо) Ручовић, који се често, и у новинама, апострофира као Љубишин пријатељ. Оженио је Рачетину ћерку Олгу, која се помиње у овим писмима.

² Из овога дијела писма се разабара: да је војвода Машо Врбица био код Љубише на вечери, да су разговарали о свему али не и о конзирцијуму за жељезницу, јер је Љубиша тек касније сазнао да би он, можда, био вољан да уђе у то предузеће. Врбица је и на Цетињу био покретач разних привредних погона. Висарион је митрополит Висарион Љубиша. Ово је још један податак о преписци између Љубише и Висариона, о којој, на жалост, нема никаквог трага. Остали дио писма односи се на питање броја бирачких тијела у „три комүна“ (Будва, Махини, Брајићи).

³ Какве будале.

10.

Zara 15 Maggio 1873.

*Кости Војновићу — понуда да уђе у конзорцијум за далматинску
жељезницу.*

Signor Deputato dr Constantino con. Vojnović
Spalato

Stimatissimo Signore

Colla presente trovo d'invitarvi a voler entrare nel concorzio Dalmato fondato sin dall'anno 1870 per ottenere la concessione delle ferate dalmate, e cio nel gruppo dei deputati della Dieta.

In caso di Vostra adesione vi comunichero la formale della, Vostra dichiarazione, come per ogni delucidazione che vi sembrasse necessaria.

Sarete compiacente di riscontrare a posta corrente la presente lettera.

Augurandovi ogni bene, resto con stima.

Devotissimo servitore
Stefano Ljubiša

(Превод:

Господину посланику др Константину кн. Војновићу
Сплит

Многопоштовани господине

Овим писмом слободан сам да вас позовем да будете љубазни ући у конзорцијум далматински основан још 1870. године, у циљу добијања концесије за далматинске жељезнице, а у групи посланика Сабора.

У случају Вашег пристања јавићу вам формалности око приступнице, као и дати свако објашњење које вам се учини потребним.

Будите љубазни па ми одговорите текућом поштом на ово писмо. Желећи вам свако добро, остајем с поштовањем

Одани слуга
Стефан Љубиша

НСБ, Загреб, архив Косте Војновића. Писмо аналогног садржаја упућено је и Перу Чингрији. На полевини писма Војновић је на нашем језику саставио концепт одговора који гласи:

Poglaviti Gospodine!

Na učtivu Vašu ponudu 15 Svibnja tekućega nisam (u konačnom tekstu svakako — imam) čast odgovoriti, da nemogu pristupiti u željezničko društvo god. 1870 iz kojega su odstupili častni moji drugovi zast. Klaić, Monti i Vranković.

Osobitim obzirom potvrđivam se
Vaše poglavitosti
K. V.

Клаић и Монти, који су иступили из Љубишиног конзорцијума; основали су сопствени конзорцијум. Како је Љубиша добио концесију, Клаић и Монти су га напали да је без рада дошао до зараде, мада су и они тражили исто. Ова епизода погоршала је Љубишин положај у Задру па му је крајем јануара 1877. и поништен мандат, наводно због незаконитости приликом избора у Котору, иако је на истим изборима, на исти начин, биран и Лазо Томановић, а његов мандат није оспорен. Архивска грађа у Котору (ИАК ОК 1876) потврђује да су избори протекли регуларно.

11.

Беч 11/12 874 римски

Стојану Новаковићу — о Јовану Ристићу, приповијести Проклети кам и прештампавању осталих приповијести ћирилицом.

Почитовани Господине и Пријатељу!

Прек лани рече ми Ристић овђе у Бечу: „Ја сам узео у Министарство Новаковића, особито за то што сам знао да ћу угодити вашој жељи“. На то рекох ја: „Да није Стојан вриједан, моја би жеља утонула као многе друге.“¹

Архив САНУ, Збирка писама, бр. 8728.

¹ Из овога се види да су се Љубиша и српски политичар и председник владе Јован Ристић могли упознати у Бечу 1872. а не касније, како је то мислио Виловски. Пошто је Ристић, између тројице намјесника, био познат као противник проаустријске политике свога кнеза, занимљива је већ и сама чињеница да Љубиша кореспондира једино с њим, непосредно или, најчешће, преко емисара (Стојана Новаковића, мајора Протића, Орешковића и др.). Драгоцјена су Љубишина писма Ристићу, која је објавио В. Ј. Вучковић у књизи *Политичка акција Србије...*, Београд, 1965. као и писмо Љубише и Ива Данила Ристићу о томе како је дотадашње народњачко гласило *Il Nazionale* (Народни лист) изневјерило стару политику слоге и скренуо у клерикалистичке воде, које је објавио Р. Петровић у књизи *Национално питање у Далмацији у XIX столећу*, Сарајево, 1968.

Но онда вам је то мало трајало, нијесте могли учинити ни добра ни зла. Али сад се радујем мислећи да ће вам више то господство устрајати и да ћете га употребити на корист књижевности и у опће просвјете српске. Оставите ортацима политичке реформе а ви пазите док ви је при руци и док сте млађи да учините добро, тако вас неће питати старост ће вам је била младост, ни ће вас савјест мучити.²

Ја сам већ готов и другом главом приповијести моје, а почео већ трећу. *Которски суд* готов, а сад пишем *Изповијест*. Прије Божића послаћу вам обе.³

Но сад кад сте министром постали, треба да изпуните једну моју стару жељу, коју сам био вам открио лани, но кад чух да већ нијесте министар а ја писмом на ватру.

У Далмацији ћирилица гине а у Боки се мало њиви.

Рад би дакле на трошак ваше владе да се моје приповијести прештампају ћирилицом,⁴ а ту много трошка није. *Отаџбина* неможе нити ће бити свакоме приступачна, а наше хиљаду Ђакова по Црној-гори, Боки и Буковици немају књига добром прозом.⁵

Сад кад се штампа Прокл(ет)и кам, могу се истијем слогом наштампати 1000 листова за збирку, па тако од руке до руке, како би се за годину ова збирка подијелила по нашим школама.

Ако би било нужно и ви нађете за добро, ову моју жељу јавите Св. Књазу. Тијем ће учинити неоцијењено добро својим земљацима, а и ја ћу му особито бити харан.⁶

² Уплитање пословица у текст је карактеристично за сву Љубишину прозу, а не само за приповијести. То је видљиво већ из писма I. писаног 1849.

³ *Отаџбина* В. Борђевића тражила је од Љубише приповијест али је тај контакт, као што се види, ишао преко Новаковића. Упоредивањем датума се види да је *Проклети кам* почео да излази у *Отаџбини* прије него је рукопис био завршен, а први наставак је пропраћен Борђевићевом напоменом да је Љубиша Његош у прози. Због тога је Љубиша частио у Бечу пријатеље, а не зато што је добио хонорар, како је то схватио Виловски.

⁴ У рукопису је стајало „са килирициум“, па је прецртано са, к и у. Што се тиче једначења по звучности, овдје има различитих примјера у истој ријечи: *Отаџбина* и *Отаџбина*.

⁵ У рукопису прво је стајало „са добром прозом“ па је везник прецртан. Везника нема ни тамо гдје би био неопходан. Честа су празнословља, на што је раније указано. Овдје, у наредном пасусу, у рукопису је стајало *Прокли кам*.

⁶ Као што се види, Љубиша је првенствено мислио на малобројне школе на народном језику, којима би његове приповијести послужиле као занимљиво штиво. Такође се види да постоји веза између Стојана Новаковића и књаза Николе, тако да се Љубиша обраћа књазу преко Стојана.

Иза Проклетог камена, рад би да Отаџбина прештампа Крађу и прекрађу звона, што је донио последњи Дубровник, пуну погрешака, а ја сад поправљам.⁷

Ако вам државни послѣ допусте, пишете ми јели изгледа да ће што од тога бити.

У толико да сте ми здраво и весело.

Ваш одани штоватељ и пријатељ

С. Љубиша

⁷ Овакве напомене су драгоцјене за критичко издање, јер сам аутор указује на грешке у првом издању Крађе и прекрађе звона које у том годишњаку (Дубровник) нијесу исправљене већ у његовом рукопису за ћирилично издање које је објавила Отаџбина 1876 под називом Припо-вијести.

ПИСМО КРИВОШИЈАНА ЉУБИШИ ПРЕКО ЛИСТА „ЗЕМЉАК“

Дошла нам је с Кривошија следећа адреса, коју радо приопћујемо:

Велечасноме Заступнику год. Стефану Витезу Љубиши!

Са негодовањем назресмо у броју 28 „Народног Листа“ Задарског од 8 Априла рим. подметнути разговор Кривошијанина са Љ., у коме ни више ни мање истине не лежи, него у паклу Светиње.

Знади дакле, да ниједан Кривошијанин не зазира од Тебе, и да је оно њекакав даљи нитков, покривши себе туђим именом и мјестом, у „Народном Листу“ наблезгати дао.

Ми у здравље нашег Премилостивога Цара, Одеских родољуба,¹ и других добротвора, као и Твога непрестанога и неуморнога за нас и за све заступане праведног рада неумиремо од глади, а увјерени смо у исту Царску Милост и Твоје брацко заступање, да нећемо ни у будуће у немилости остављени бити.

Следи путем којим следиш, на злотворе Твоје и наше немој главе обрћати; а онакови и подобни разговори као онај у „Народном Листу“, који не само што нас и Тебе вређа, него и саму Милост Царску злоупотребљава, мислимо да ће брзо избројати дане живота и „Народном Листу“ у Боки; јер „ко се рђом дружи, увијек му се тужи“.

Земљак бр. 24. IV 1874.

¹ У рејону Одесе било је херцеговачких устаника са Луком Вукаловићем, који су новчаним прилозима помагали Кривошијане након устанка 1869.

Поздрављамо Те у име своје и свију Кривошијана са Христос Воскресе, и желимо да нам здрав и весео будеш; а ово наше очитовање среством јавне штампе објелоданити хоћемо.

У Кривошијама на свијетлу Сриједу 1874.

† Кнеза Милана Радоичића — † Кнеза Митра Самарцића — † Кнеза Петра А. Самарцића — Стефан Самарцић, свештеник и учитељ — † Кнеза Тома Г. Одаловића — Стево Митров Самацић — Петар Вукадинов Самарцић — Лука Митров Самарцић.

Напомена редакције: „Ми би рада да читате и „Народни Лист“, јер на примјер да се он тамо не чита, не хћасте знати ни за ову лудорију“. Писмо је свакако саставио Стефан Самарцић, свештеник и учитељ, први који није ставио крст уз име. Иначе, познато је да је кнез Милан Радоичић добио на дар Милетићеву сабљу. Ово писмо са потписом свих кривошијанских главара треба довести у везу са устанком 1869. када је Љубиша, наводно, био по страни односно против устаника. Таква његова улога у устанку уродила би друкчијим плодом. Иначе, ових дана Љубиша је био у Бечу па га је у Земаљском одбору замијенио Клаић.

Summary

LJUBIŠA'S LETTERS

by Radoslav Rotković

In this paper the author refers to all the recorded letters of the Montenegrin storyteller S. M. Ljubiša, a total of 92 letters, of which only 42 were published. The significance of these letters, as intimate evidence which reveals the personality and fate of the writer better than any official documentation, was emphasized by all those who had published his letters. Chronologically following the publishing of Ljubiša's letters, in the second part of the work author refers to the recorded, unpublished letters. He emphasizes the fact that Ljubiša's son Mitar collected his father's letters with the intention of publishing them, so that in Mitar's effects in Vienna these letters and other Ljubiša's texts (the History of Montenegro) either disappeared or were misplaced. The man who had to communicate daily with a lot of people must have written several hundreds of letters; in view of this the number of preserved letters is surprizingly small. There are years for which there is not a single letter.

Selecting about ten letters from those so far not recorded, the author quotes them literally, i. e., in chronological order. At the end there is a document confirming that Ljubiša, even after the uprising of 1869, kept up confidential relations with national leaders who defended him from attacks.

